

СТЕПОВІ ГРИЗУНИ ЯК КАНДИДАТИ ДО БЕРНСЬКИХ СПИСКІВ

Загальні зауваження

Як зазначено у характеристиці класу, теріофауна України характеризується наявністю кількох зональних і азональних фауністичних угруповань, серед яких визначне місце займають степові фауністичні комплекси. Нажаль, поміж інших груп ссавців види степового фауністичного ядра (Загороднюк 1999) практично не представлені у бернських списках, ні в додатку 2, ні в додатку 3 до Бернської конвенції. Єдиним, але очевидним поясненням того, що представники степової фауни не потрапили до цих міжнародних червоних списків, є майже повна відсутність степових видів у Європі, межі якої при розробці цих документів, ймовірно, визначались західними кордонами України, і представники степового фауністичного комплексу, відповідно, залишились поза увагою наших колег з країн західної Європи.

Сучасний кризовий стан степової фауни та необхідність збереження її видового багатства (як і проблема створення екомережі, що передбачає створення степової смуги) вимагають уточнення списку вразливих видів. З понад 50 видів гризунів, представлених у фауні України (див. наступний розділ), у Додатку 2 представлено тільки 7 видів, з них 3 мають охоронний статус згідно з Червоною книгою України (1994). Кілька видів, що включені до ЧКУ (1994) або таких, стан популяцій яких вимагає надання їм охоронного статусу (Загороднюк та ін. 1998; Загороднюк 1999).

Загалом рекомендованих нами до бернських списків види – 6 (табл. 9), серед них: (а) три види з числа занесених до Червоної книги України (рекомендуються до додатку 3), (б) три види, що не мають охоронного статусу ні за Бернськими додатками, ні за ЧКУ (рекомендуються до додатку 2); (с) два види, що входять до складу надвидів, які подаються в бернських списках як цілісні неподільні види (рекомендуються до додатку 2 за парасольковим принципом). За винятком лише хом'ячка, всі ці види зустрічаються в Європі тільки в межах України, більшість – на її Лівобережжі.

Таблиця 9. Види гризунів, що рекомендуються тут до бернських списків

Вид (родина)	Примітка(статус в Україні)	Рекомендація
<i>Spermophilus odessanus</i> – ховрахподільський	надвид <i>S. suslicus</i> (БД2)	рек до БД2
<i>Sicista severtsovi</i> – мишівкатемна	надвид <i>S. subtilis</i> (БД2, ЧКУ)	рек до БД2
<i>Allactaga major</i> – тушкан великий	ЧКУ 1994:охоронна категорія 2	рек до БД3
<i>Stylodipus telum</i> – тушкан-кандибка	ЧКУ 1994:охоронна категорія 2	рек до БД3
<i>Spalax arenarius</i> – сліпак піщаний	ЧКУ 1994:охоронна категорія 2	рек до БД3
<i>Cricetulus migratorius</i> – хом'ячок сірий	рек до ЧКУ (Загороднюк 1999)	рек до БД2
<i>Ellobius talpinus</i> – сліпачок звичайний	рек до ЧКУ (Загороднюк 1999)	рек до БД2
<i>Lagurus lagurus</i> – строкатка степова	рек до ЧКУ (Загороднюк 1999)	рек до БД2

Хом'ячок сірий — *Cricetulus migratorius*

Таксономія . Повна назва виду: *Cricetulus migratorius* (Pallas, 1773). Єдиний представник роду у фауні України та Європи загалом (Смельянов та ін. 1987). Відносно дрібний кущохвостий гризун попелястого забарвлення. В Україні представлений трьома підвидами: (1) дрібним темно-забарвленим *bellincosus*¹ Charlema gne 1915 із правобережного лісостепу; (2) крупнішим і світлішим *zvierozombi* Pidoplichko 1928 з території Лівобережжя та (3) світлозабарвленим кримським *neglectus* Ognev 1915 (= *falzfeini* Matschie 1918) (Підоплічко 1928; Мигулін 1938; Загороднюк 1992).

Біологічна характеристика . Мешканець цілинного степу, що не уникає і агроценозів на всьому протязі ареалу від Бессарабії до Луганщини і від Київщини до Криму (Мигулін 1938; Сокур 1960). Землерий, що риє нескладні нори. Живиться переважно рослинною їжею, інколи – дрібними тваринами (Сахно 1957); створює кормові запаси, зиму проводить в стані сну. За рік плодить до 3 раз по 5–7 (до 10) малят (Мигулін 1938; Сахно 1959).

Оцінка стану популяцій . Чисельність коливається з роками, однак ніколи не буває високою (Абеленцев і Рудишин 1960). Колишній шкідник сільськогосподарства, цей вид останніми роками реєструється у досить низькій чисельності: в середньому 1–5 % від інших мікромамалій, на заповідних цілиних ділянках – до 5–10 % (Марочкіна 1987; наші дані), в петелках сов – 1,5–10 % (Підоплічко, 1937; наші дані). Зараз відбувається скорочення ареалу й чисельності виду з заходу та півночі, відносно звичайним він залишається лише на степових ділянках східних областей і Криму.

Заходи охорони . Для збереження виду необхідною є охорона та відновлення степових масивів. Цей вразливий степовий вид рекомендується нами

¹ М. Шарлемань в статті 1915 р. лише оголошував про намір описати новий підвид хом'ячка, що так і не було їм зроблено (пом. nudum?: Загороднюк, 1992).

до включення у додаток 2 до Бернської конвенції та включення у Червону книгу України за категорією вразливий (VU).

Сліпачок звичайний — *Ellobius talpinus*

Таксономія . Повна наукова назва виду: *Ellobius talpinus* (Pallas, 1770). Єдиний представник свого роду і підроддини в Україні та Європі загалом (Павлінов та ін. 1995; Загороднюк, 1998). В Україні представлений підвидом *tanaiticus* Zubko (1940), що вирізняється блідо-сірим забарвленням.

Біологічна характеристика . Вид є характерним представником степової фауни і заходить на терени України краєм свого широкого ареалу до району Запорізьких порогів (Якименко 1984). Середніх розмірів гризун, що всією своєю будовою пристосований до підземного риучого способу життя (Сахно 1971). Живиться переважно рослинною їжею, як підземними, так і надземними частинами рослин (Сахно 1978). За рік плодить 3–4 рази по 2–5 (найчастіше тільки 3) малят (Громов 1963).

Оцінка стану популяції . Чисельність ніколи не визначалась як висока, а останніми десятиліттями спостерігається суттєве скорочення ареалу і чисельності виду. Якщо раніше вид відмічали на більшій частині Лівобережжя, вкл. і Придніпров'я від Херсонщини до Полтавщини (Мигулін 1938 та ін.; для огляду див.: Якименко 1984), то тепер відбулось суттєве скорочення західної та північної частин видового ареалу в Україні. Зараз вид напевно зберігся лише на Луганщині (Сахно 1971; 1978; наші дані) та в Криму (Товпинець 1993), однак і тут має місце інтенсивна фрагментація ареалу, і ізольовані поселення виду тануть з року в рік (Товпинець 1993; наші дані).

Заходи охорони . Вид не внесений до жодного з відомих нам червоних списків і не охороняється в жодному з заповідників. Як представник Степового фауністичного ядра (Загороднюк 1999), цей вид виступає індикатором власне степових фауністичних угруповань. Згідно з сучасним станом та темпами зміни його чисельності та ареалу сліпачок повинен отримати категорію критично загрозливого виду (CR), і ми рекомендуємо включити його у додаток 2 до Бернської конвенції.

Строкатка степова — *Lagurus lagurus*

Таксономія . Повна наукова назва виду: *Lagurus lagurus* (Pallas, 1773). Єдиний представник роду у фауні України, Європи та світу загалом. Дрібна короткохвоста нориця буро-сірого забарвлення з виразною чорною смугою вздовж хребта. В Україні вид представлений підвидом *L. l. occidentalis* Mig. (Мигулін 1938).

Біологічна характеристика . Типово степовий вид, характерний для злаково-різнотравних та різнотравно-типчакково-ковилових цілинних степів, рідко трапляється на орних землях. Лісових масивів уникає (Наглов 1996), надаючи перевагу полиновим ділянкам степів (Громов та ін. 1963) та полям з багаторічними культурами (Мигулін 1938). Типовий зеленоїд, що інколи вживає і тваринну їжу. Землерий, що звичайно будує власні нори. За рік строкатки можуть народжувати до 6 раз в середньому по 5–6 (до 12) малят в одному приплоді (Мигулін 1938; Громов та ін. 1963). В зв'язку з цим для строкатки завжди були характерні сильні коливання (спалахи) чисельності.

Оцінка стану популяції . В останні десятиліття вид у контрольних відлогах мікромамалій зустрічається лише епізодично. Відносно часто залишки *Lagurus* трапляються в пелетках сов; за нашими даними, частка цього виду у відлогах пастками на теренах Луганщини складає до 0,1 %, позаяк у сов'ячих пелетках – близько 1–3 %. За останні 60 років чисельність виду зменшилась щонайменше на два порядки, і з домінантів чи субдомінантів (Селезнів 1932; Мигулін 1938 та ін.) вид перейшов в категорію найбільш рідкісних видів степових мишоподібних гризунів (Марочкіна 1987; наші дані). Варто підкреслити, що в Європі вид поширений виключно в Східній Україні (Степ та Лісостеп), де проходить західна межа його ареалу. В останні десятиліття вид вже не реєструють в усіх придніпровських областях, що свідчить про подальше скорочення його ареалу.

Заходи охорони . Наразі вид формально охороняється на території Українського степового та Луганського природних заповідників. Для збереження виду необхідна охорона цілинних степів з відповідними програмами щодо відновлення вихідної структури степових фауністичних угруповань. Строкатка не має охоронної категорії за жодним з червоних списків. Ми рекомендуємо включити цей зникаючий в Європі вид (категорія EN) вид до числа "бернських" видів у додаток 2.

Види, що рекомендуються до додатку III

Окрім описаних вище видів, є три види ссавців з ряду гризунів, які входять до степового фауністичного ядра і мають охоронний статус згідно з Червоною книгою України (1994; всі з II категорією охорони), однак не включені у бернські списки. Основна частина їх ареалів знаходиться на Лівобережжі, при цьому поширення сліпака піщаного і південноукраїнського підвиду кандибки обмежено нижньодніпровськими піщаними аренами.

Тушкан великий — *Allactaga major* (Kerr, 1792). Інші назви — *Allactaga jaculus* (Pallas, 1779); земляний заєць [великий]. Рідкісний вид ссавців нашої фауни, який зустрічається в Європі тільки в межах України (Corbet 1978). Єдиний в Європі (на захід від Дону) представник підродини Allactaginae. Ареал в Україні охоплює лівобережні Степ і Лісостеп, на правобережжі зустрічається тільки в районі запорізьких порогів на схід від Інгулу (див.: Волох 1994). Населяє степові ділянки, зустрічається на перелогах і пасовищах, маючи в типових стаціях в середньому по Україні відносно щільність поселень близько 0,3–1,6 ос./км маршруту, з максимумом до 2–4 ос./км у Приазов'ї (Волох 1994). Активний землерий, активність сутінкова та нічна; живиться цибулинами та вегетативними частинами трав'янистих рослин, комахами (ibid.). Зимосплячий, активність триває з квітня до жовтня; раз на рік плодить 3–4 (до 8) малят (Громов 1995). Зареєстрований в більшості степових заповідників, однак у незначній кількості. Від середини століття чисельність знизилась на кілька порядків². В Україні охороняється згідно з Червоною книгою України (II кат.). Як рідкісний степовий вид, що зустрічається в Європі тільки на її сході і стрімко знижує чисельність, рекомендується до включення у додаток 3 до Бернської конвенції.

Тушкан-кандибка — *Stylodipus telum* (Lichtenstein, 1823). Інші назви — *Scirtopoda telum*; ємуранчик. Представлений у фауні України та Європи загалом географічно ізольованим вузькоареальним підвидом *S. t. falzfeini* (Brauner), що розглядається як таксономічна форма, ізольована з часу пізнього пліоцену (!) (Селюніна 1994а). За морфологічними ознаками добре відрізняється від всіх інших крупніших форм цього виду з основної азіатської частини ареалу (Селюніна 1993). Зустрічається в Україні на піщаних аренах лівобережної частини Нижнього Дніпра в межах Херсонської та Миколаївської областей; найближчі знахідки на сході — у пониззях Дону та Волги (Громов 1963; Селюніна 1995). Оселяється у степових ценозах та на пасовищах, живиться злаками та різноманітним насінням; родить раз на рік 3–4 малят (Гізенко 1983). Загальна чисельність оцінюється у 30 тис. особин при щільності до 2 ос./га (Гізенко 1985; Селюніна 1994а). В Україні охороняється з 1980 р. (внесений до обох видань ЧКУ з охоронної категорією II). Як малочисельний типово степовий вид з обмеженим поширенням в Європі та як єдиний в Європі (на захід від Дону) представник підродини Dipodinae рекомендується нами до включення у додаток 3 до Бернської конвенції.

² Зокрема, водій-старожил з Асканії-Нова розповідав, що у повоєнні роки (40–50-ті) на шляху через степ вночі він щоразу спостерігав безмежну кількість відблисків фар його автомобіля від очей земляних зайців, чого тепер не буває зовсім.

Сліпак піщаний — *Spalax arenarius* Reshetnik 1941. Вид, включений до обох видань Червоної книги України (II кат.; Селюніна 1994b). Розглядається як дериват задонського *Spalax giganteus* Nehring (Топачевський 1969). Вузькоареальний ендемік півдня України, поширення обмежено нижньодніпровськими пісками в межах Херсонщини та Миколаївщини (Решетник 1941). Мешканець піщаного степу, зустрічається на луках, пасовищах і перелогах; чисельність оцінена у 100 тис. екз.³ (Селюніна 1994b; див. також: Гізенко 1985). Вузькоспеціалізований землерий, що з'являється на поверхні лише в період розселення молоді. Живиться корінням і цибулинами степових рослин. Родить раз на рік 3–4 малят; в Чорноморському біосферному заповіднику щільність популяцій становить 2 ос./га (Селюніна 1994b). Вид скорочує чисельність та ареал в зв'язку з освоєнням степу та залісненням пісків. Рекомендуємо включити його у додаток 3 до Бернської конвенції.

- Абеленцев В. І., Рудишин М. П. До екологію сірого хом'ячка на Україні // Наукові записки науково-природознавчого музею АН УРСР. — Київ, 1960. — 8. — С. 104–118.
- Волох А. М. Тушкан великий // Червона книга України Тваринний світ / Під ред. М. М. Щербака — Київ: Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана 1994. — С. 392.
- Гізенко А. И. Экология ємуранчикана Украине // Вестн. зоологии — 1983. — N 1. — С. 53–57.
- Гізенко А. И. О численности песчаного слепыша и ємуранчикана Украине // Вестн. зоологии — 1985. — N 1. — С. 84–85.
- Громов И. М. Отряд Rodentia — Грызуны // Млекопитающие фауны СССР / Под ред. И. И. Соколова. — Москва Ленинград: Изд-во АН СССР, 1963. — Часть 1. — С. 244–638.
- Громов И. М. Сем. тушканчиковые — Dipodidae Fischer, 1817 // Громов И. М., Ербаева М. А. Млекопитающие фауны России и сопредельных территорий Зайцеобразные и грызуны. — С.-Пб., 1995. — С. 186–239.
- Емельянов И. Г., Загороднюк И. В., Золотухина С. И. Эколого-систематический обзор рецентных хомьяковых (Cricetidae, Rodentia) фауны Украины // Хомьяковые фауны Украины (Часть 1). — Киев: Ин-т зоол. АН УССР, 1987. — С. 3–18. — (Препринт N 6.87).
- Загороднюк И. В. Обзор рецентных таксонов Muroidea (Mammalia) установленных для территории Украины (1777–1990) // Вестн. зоологии — 1992. — 26, N 2. — С. 39–48.
- Загороднюк И. В. Вищі таксономії ссавців у сучасній фауні України: склад номенклатурата видове багатство // Доповіді НАН України — 1998. — N 4. — С. 180–186.
- Загороднюк И. В. Степове фауністичне ядро Східної Європи його структура та перспективи збереження // Доповіді НАН України — № 5. — С. 203–210.
- Загороднюк И., Жила С., Покин'є череда В. Теріологічна школа-семинар «Ссавці у Червоній книзі» // Вестник зоологии — 1998. — 32, № 5–6. — С. 149–150.
- Марочкина В. В. Видовой состав и численность хомьяковых в степных заповедниках юго-востока Украины // Хомьяковые фауны Украины (Часть 3). — Киев: Ин-т зоол. АН УССР, 1987. — С. 3–6. — (Препринт N 8.87).
- Мигулін О. О. Звірі УРСР (матеріали до фауни). — Київ: Вид-во АН УРСР, 1938. — 426с.
- Наглов В. А. Сообщества мелких млекопитающих умеренных дубрав Восточной Украины. Сообщение 1 // Вестн. зоологии — 1996. — 30, N 4–5. — С. 46–52.

³ Це у 7 разів вище від оцінки чисельності буковинського сліпака (див. розділ 4).

- Павлинов И. Я., Яхонтов Е. Л., Агаджанян А. К. Млекопитающие Евразии: систематико-географический справочник (в трех частях). – Москва: Изд-во Моск ун-та, 1995. – Ч. 1: Rodentia – 240 с. – (Сб. тр. зоол. муз. МГУ. Т. 32).
- Підоплічка І. Хомячки виду *Cricetulus migratorius* Pall // Збірн. Праць Зоомузею АН УРСР. – 1928. – N 5. – С. 107–158.
- Підоплічка І. Г. Підсумки дослідження погадок за 1924–1935 рр. // Збірник Праць Зоологічного музею Укр. АН. – Київ, 1937. – N 19. – С. 101–170.
- Решетник Е. Г. Матеріали до вивчення систематики географічного поширення еколоїї сліпаків (*Spalacinae*) в УРСР // Збірн. Праць Зоомузею АН УРСР. – 1941. – N 24. – С. 23–95.
- Сахно І. І. Матеріали к изучению кормов некоторых мышевидных грызунов // Зоол. журн. – 1957. – 36, № 7. – С. 1084–1092.
- Сахно І. І. Влияние агротехнических мероприятий на соотношении полов и плодовитость некоторых мышевидных грызунов на полях Луганской области // Зоол. журн. – 1959. – 38, № 12. – С. 1856–1868.
- Сахно І. І. Слепушонка (*Ellobius talpinus* Pall.) на Ворошиловградщині // Вестн. зоологии – 1971. – № 5. – С. 65–69.
- Сахно І. І. Матеріали к экологии слепушонки обыкновенной в Ворошиловградской области // Вестн. зоологии – 1978. – № 1. – С. 74–76.
- Селюнина З. В. Тушканчиковые грызуны Украины. Автореф. дис... канд. биол. наук – Киев: Ин-т зоол. АН Украины, 1993. – 20 с.
- Селюнина З. В. Ємуранчик звичайний // Червона книга України. Тваринний світ / Під ред. М. М. Щербака. – Київ: Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1994а. – С. 393.
- Селюнина З. В. Сліпак піщаний // Червона книга України. Тваринний світ / Під ред. М. М. Щербака. – Київ: Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1994б. – С. 394.
- Селюнина З. В. Тушканчиковые грызуны (*Dipodidae*) региона Черноморского заповедника // Заповідна справа в Україні – 1995. – 1. – С. 23–28.
- Селезнів М. Г. Матеріали до вивчення фауни дрібних звірів м. Харкова та його околиць // Матеріали до порайонованого вивч. дрібних звірів та птахів, що ними живляться – Київ: Вид-во комісії прир.-геогр. красн. ВУАН, 1932. – Вип. 1. – С. 77–79.
- Сокур І. Т. Ссавці фауни України та їх господарське значення – Київ: Держучпедвид, 1960. – 211 с.
- Товпинец Н. Н. Экология серого хомячка в Равнинном Крыму // Хомяковые фауны Украины (Часть 4). – Киев, 1987. – С. 9–12. – (Ин-т зоол. АН УССР, препринт).
- Товпинец Н. Н. Особенности распространения биотопической приуроченности обыкновенной слепушонки в Крыму // Вестник зоологии – 1993. – 27, N 4. – С. 56–58.
- Топачевский В. А. Слепышковые (*Spalacidae*). – Ленинград: Наука, 1969. – 248 с. – (Фауна СССР. Млекопитающие Т. 3. Вып. 3).
- Червона книга України. Тваринний світ / Під ред. М. М. Щербака. – Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1994. – 464 с.
- Якименко Л. В. Кадастрово-справочная карта ареалов обыкновенной (*Ellobius talpinus* Pall.) и зайсанской (*E. talschi* Blasius) слепушонки // Вопросы изменчивости зоогеографии млекопитающих – Владивосток: БПИ, 1984. – С. 76–102.
- Corbet G. B. The mammals of the Palearctic region: a taxonomic review. – London, Ithaca: Cornell Univ. Press, 1978. – 314 p.

О. Кондратенко та І. Загороднюк